

آثار فردی و اجتماعی نماز

حجت‌الاسلام والمسلمین عباس کوثری*

مقدمه

نماز، زیباترین تجلی بندگی و خدای یکتاست. زبان با ذکر و قرائت، قلب با خشوع و فروتنی و بدن با رکوع و سجود، یاد و نام معبود را متجلی ساخته است. نماز، آرامش و نشاط را به جان‌ها هدیه می‌کند: «أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»^۱ و به وسیله بازداشتن از بدی‌ها، آدمی را در هاله‌ای از روشنایی و تزکیه روح و روان قرار می‌دهد، مؤمن را به معراج می‌برد^۲ و انسان‌های باتقوا را در جوار قرب الهی قرار می‌دهد: «الصَّلَاةُ قُرْبَانٌ كُلُّ تَقِيٍّ»^۳. نماز، پشتوانه استوار و ذخیره لایزال آدمی در مبارزه با شیطان نفس و نیز ستیز با شیاطین دیگر است که با زر و زور او را به ذلت و تسلیم می‌خوانند.

اهمیت نماز

نماز، مهم‌ترین عبادت الهی است که اگر قبول شود، دیگر اعمال نیز قبول می‌شوند و اگر پذیرفته نشود، دیگر اعمال نیز پذیرفته نخواهند شد: «فَإِنْ قُبِلَتْ قَبْلِ سَائِرِ عَمَلِهِ وَ إِذَا رُدَّتْ رُدَّتْ عَلَيْهِ سَائِرُ عَمَلِهِ»^۴. نماز، اصل و اساس اسلام^۵ و بهترین عمل^۶ و دستور معین شده برای انسان‌هاست.

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱. رعد: ۲۸.

۲. عنکبوت: ۴۵.

۳. عباسی قمی؛ سفینة البحار؛ ج ۲، ص ۳۶۸.

۴. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۳، ص ۲۶۵.

۵. محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۴، ص ۳۴.

۶. همان، ج ۱، ص ۱۴.

۷. حسن بن علی ابن شعبه حرانی؛ تحف العقول؛ ص ۱۹۸.

اهمیت نماز تا آنجاست که امام صادق علیه السلام فرموده است: «اگر کسی حدود و مسائل این نمازهای پنج‌گانه واجب را با حفظ وقت و به جا آوردن در وقت انجام دهد، در روز قیامت خواهد آمد؛ در حالی که عهد و پیمانی دارد که با او داخل بهشت می‌گردد و کسی که چنین به جا نیورد، دارای عهد و پیمانی نیست. اگر خدا خواست، او را عذاب و اگر خواست، او را مورد بخشش قرار می‌دهد».^۱ همچنین درباره اهمیت نماز فرموده‌اند:

إِذَا قَامَ الْمُصَلِّي إِلَى الصَّلَاةِ نَزَلَتْ عَلَيْهِ الرَّحْمَةُ مِنْ أَغْنَانِ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ وَ حَفَّتْ بِهِ الْمَلَائِكَةُ وَ نَادَاهُ مَلَكٌ لَوْ يَعْلَمُ هَذَا الْمُصَلِّي مَا فِي الصَّلَاةِ مَا أَنْفَقَ؛^۲ زمانی که نمازگزار به نماز می‌ایستد، رحمت الهی بر او از اطراف آسمان به اطراف زمین نازل می‌گردد و ملائکه او را احاطه می‌نمایند و فرشته‌ای او را صدا می‌کند. اگر نمازگزار می‌دانست چه پاداشی در نماز است، آن را رها نمی‌کرد.

ابوبصیر می‌گوید: برای اینکه سوگ امام صادق علیه السلام را تسلیت بگویم، به خدمت ام‌حمیده همسر امام رسیدم. وی گریست و من نیز برای گریه او گریستم. سپس گفت: «اگر امام را هنگام وفات می‌دید، کاری شگفت مشاهده می‌نمودی. دستور داد تمامی بستگان خویش را جمع کنند و ما بدون استثنا همه را حاضر ساختیم؛ پس از اجتماع نگاهی به آنان کرد و فرمود: «شفاعت ما به آنکه نماز را سبک بشمارد، نمی‌رسد».^۳

آثار نماز

تجلی روح عبودیت و بندگی و ایستادن در جایگاه نیایش در نمازگزار، مهم‌ترین اثری است که دل و جان آدمی را با آفریننده هستی مرتبط می‌کند. انسان در پرتو این نورانیت، به آثار دیگری دست پیدا کند که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

الف. آثار فردی

۱. قرب معنوی

نماز موجب قرب معنوی است؛ به همین دلیل قصد قربت، از واجبات اصلی در آن است؛ چنان‌که امام رضا علیه السلام فرموده است: «نماز، انسان‌های باتقوا را در جوار قرب الهی قرار

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۳، ص ۲۶۷.

۲. محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۴، ص ۳۲.

۳. علی بن موسی ابن طاووس؛ فلاح السائل؛ ص ۱۲۷.

می دهد).^۱ امام صادق علیه السلام در پاسخ به این سؤال که بافضیلت ترین و محبوب ترین عمل که به وسیله آن بندگان به خداوند نزدیک می شوند چیست، فرمود: «مَا أَعْلَمُ شَيْئًا بَعْدَ الْمَعْرِفَةِ أَفْضَلَ مِنْ هَذِهِ الصَّلَاةِ إِلَّا لَا تَرَى أَنَّ الْعَبْدَ الصَّالِحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ عليه السلام قَالَ وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا؛^۲ بعد از معرفت الهی، از نماز بافضیلت تر سراغ ندارم. مگر نمی بینید بنده صالح، عیسی علیه السلام فرمود خداوند تا زمانی که زنده ام، مرا به نماز و زکات سفارش کرده است».

۲. بازدارندگی از گناه

یکی از آثار نماز، پاک زیستن و عدم ارتکاب زشتی هاست؛ چنان که قرآن به صراحت می فرماید: «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ؛^۳ نماز از زشتی ها و منکرات باز می دارد». به دلیل این نقش بازدارندگی آن بود که کافران قوم شعیب آن را انکار می کردند و می گفتند: «قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرَكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ؛^۴ ای شعیب! آیا نمازت به تو دستور می دهد که آنچه را پدرانمان می پرستیدند، ترک کنیم یا آنچه را می خواهیم در اموالمان انجام ندهیم؟»؛ زیرا آنان نماز را مانع بت پرستی و کم فروشی می دانستند.

امیرمؤمنان علیه السلام درباره این اثر خاص نماز فرموده است:

وَأَنَّهَا لَتَحُتُّ الدُّنُوبَ حَتَّ الْوَرَقِ وَ تَطْلُقُهَا إِطْلَاقَ الرَّبْقِ وَ شَبَّهَهَا رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وآله بِالْحَمَّةِ تَكُونُ عَلَى بَابِ الرَّجُلِ فَهُوَ يَغْتَسِلُ مِنْهَا فِي الْيَوْمِ وَ اللَّيْلَةِ حَفَسَ مَرَاتٍ فَمَا عَمَسَى أَنْ يَبْقَى عَلَيْهِ مِنَ الدَّرَنِ؛^۵ نماز گناهان را فرو می ریزد، همچون برگ از درختان و [قلاده] آنها را از گردن بندگان باز می کند، همچون باز کردن رسن از گردن چهارپایان. رسول خدا صلى الله عليه وآله نماز را به چشمه آب گرمی تشبیه فرمود که مقابل در خانه مردی باشد و شبانه روزی پنج مرتبه خود را در آن بشوید. آیا بر بدن چنین کسی چرک و کثافتی باقی خواهد ماند؟

ممکن است گفته شود چگونه نماز انسان ها را از منکرات و زشتی ها باز می دارد، در حالی که بسیاری از نمازگزاران این چنین نیستند. در پاسخ باید گفت نماز در تعریف قرآنی اش، دارای مشخصه بازدارندگی است؛ چنان که در سوره طه هدف از نماز، یاد خدا دانسته شده است. اگر

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۳، ص ۲۶۵.

۲. همان، ص ۲۶۴.

۳. عنکیوت: ۴۵.

۴. هود: ۸۷.

۵. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج البلاغه؛ خطبه ۱۹.

فردی بتواند این فلسفه را در روح و جان خویش تجلی دهد، از گناهان باز می‌ایستد؛ زیرا مقصود از ذکر تنها گفتن با زبان نیست؛ بلکه یاد خدا به هنگام اطاعت و معصیت است. امام صادق علیه السلام فرموده است: «سخت‌ترین چیزی که خدا بر خلقش واجب نموده است، این است که خدا را بسیار به یاد آرند». سپس فرمود: «مقصود این نیست که بسیار بگویند: سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر، گر چه آن هم از ذکر خداست، ولی مقصود یاد خداست در آنچه حلال کرده تا اگر اطاعت است، به کار بندد و اگر گناه است، وانهند».^۱ علامه طباطبایی رحمته الله نیز در پاسخ به این پرسش نوشته است:

پیدایش بازدارندگی از فحشا، اثر طبیعی نماز است؛ ولی به حکم اختیار، این بازدارندگی به نحو صددرصد و علیت تامه نیست؛ بلکه به نحو ایجاد زمینه است؛ یعنی اگر مانع و مزاحمی در بین نباشد، اثر خود را می‌بخشد و نمازگزار را از فحشا باز می‌دارد. اگر یاد خدا، حضور و خشوع و اخلاص قوی باشد، نمازگزار گناه نمی‌کند و هر جا موانع قوی باشد، نمازگزار از حقیقت یاد خدا منصرف و مرتکب گناه می‌گردد.^۲

۳. آموزش گناه

خداوند درباره آموزش گناهان به وسیله نماز فرموده است: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيْ النَّهَارِ وَ زُلْفًا مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ»^۳ در دو طرف روز و اوایل شب نماز را برپا دار؛ چرا که حسنات، سیئات و بدی‌ها را از بین می‌برند». مقصود از حسنات که از بین برنده بدی‌هاست، به قرینه جمله «أَقِمِ الصَّلَاةَ» و نیز روایت ذیل، می‌تواند نماز باشد.

در تفسیر مجمع‌البیان ذیل آیه فوق از ابی عثمان چنین روایت شده است:

من همراه سلمان در زیر درختی بودیم و سلمان شاخه خشکی از آن درخت کند و حرکتش داد تا برگ‌های آن ریخت، آن‌گاه گفت: «ای اباعثمان از من نمی‌پرسی چرا این کار را کردم؟». علتش را پرسیدم. سلمان در جواب گفت: «به همین گونه من با رسول خدا صلی الله علیه و آله زیر درختی بودم و آن حضرت شاخه خشکی را از درخت کند و تکان داد تا برگ‌هایش ریخت. سپس به من فرمود: ای سلمان، از من نمی‌پرسی چرا این کار را کردی؟ و چون من علت آن را سؤال کردم، فرمود: هنگامی که شخص مسلمان وضوی خود را به خوبی گرفت و

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، ص ۸۰.

۲. سید محمدحسین طباطبایی؛ المیزان؛ ج ۱۶، ص ۱۳۵.

۳. هود: ۱۱۴.

نمازهای پنج‌گانه را به جای آورد، گناهایش می‌ریزد؛ چنان‌چه این برگ‌ها بر روی زمین ریخت و سپس آیه فوق را قرائت فرمود.^۱

البته آموزش گناهان مرتبط با حق الناس، وابسته به رضایت صاحبان است. اهمیت حق الناس به اندازه‌ای است که فقها در تراجم نماز با حق الناس نوشته‌اند: «اگر در وسعت وقت مشغول نماز باشد و طلبکار، طلب خود را از او مطالبه کند، چنان‌چه بتواند در بین نماز طلب او را بدهد، باید در همان حال پردازد و اگر بدون شکستن نماز، دادن طلب او ممکن نیست، باید نماز را بشکند و طلب او را بدهد، بعد نماز را بخواند».^۲

۴. آرامش

یکی از آثار نماز، آرامش روح و روان است. بهترین راه آرامش، توجه به مالکیت الهی و یاد قیامت است. قرآن کریم پس از مژده به صابران، در وصف آنها می‌فرماید: «آنها کسانی هستند که به هنگام رویارویی با ناملازمات می‌گویند: **إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ**»^۳ ما مملوک خداییم و به سوی او باز می‌گردیم» این مسأله، نهایت آرامش برای آنهاست؛ زیرا فردی که خود و همه وابستگی‌اش را در ملکیت خدا می‌داند، از اینکه مالک اصلی آنچه را به او بخشیده، باز پس گرفته است؛ دچار نگرانی نمی‌شود؛ زیرا ایمان دارد که مالک هستی حق دارد هر گونه مایل است در ملک‌اش تصرف کند. نمازگزار در نیایش خود با خداوند هر دو جهت را یادآور می‌شود؛ یعنی با جمله «**الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ**»^۴ به مالکیت و ربوبیت مطلقه خداوند به همه جهانیان اعتراف می‌کند و در آیه «**مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ**»^۵ قیامت را یادآور می‌شود.

گاه اضطراب‌ها، ناشی از بلاها یا هجوم دشمنان است که نمازگزار با استعانت از خداوند در جمله «**إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ**» روح خویش را با قدرت لایزال هستی پیوند می‌دهد و با امید به یاری و کمک او جان خویش را تسلی می‌بخشد. گاه نیز وحشت و هراس از مرگ و احساس نیستی و نابودی، موجب اضطراب می‌شود، ولی نمازگزار واقعی از این احساس به دور است؛ زیرا در نماز با گفتن جمله «**مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ**» سرای جاویدان آخرت را یادآور می‌شود و با تکرار

۱. فضل بن حسن طبرسی؛ مجمع البیان؛ ج ۵، ص ۲۰۷.

۲. سید محمدکاظم یزدی؛ العروة الوثقی؛ ج ۳، ص ۴۲.

۳. بقره: ۱۵۶.

۴. فاتحه: ۲.

۵. فاتحه: ۴.

رحمت الهی در فراز «الْزَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»، امید به فضل پروردگار را توشه و زاد راه خود در این سفر قرار می‌دهد. پیشینه تاریک و سابقه بزهکاری، از عوامل دیگر دلهره و پریشانی است که فرهنگ نماز در این گرفتاری نیز یار و همراه انسان است. نمازگزار با توبه واقعی و جبران حق الناس می‌تواند خود را زیر چتر رحمت واسعه الهی و آمرزش خداوند قرار دهد؛ همان رحمت که در سوره هود فلسفه آفرینش انسان‌ها قرار گرفته است.^۱

۵. بهشت

قرآن کریم برای مؤمنان رستگار صفاتی ذکر نموده است که دو صفت از آنها درباره نمازگزارانی است که افزون بر خشوع در نماز، بر انجام درست آن مراقبت می‌کنند و در پاداش آنها می‌فرماید: «الَّذِينَ يَرْتُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ»^۲ آنها بهشت برین را ارث می‌برند و جاودانه در آن خواهند ماند». چنان‌که در آیه‌ای دیگر مداومت بر انجام نماز و مواظبت بر آن را در کنار صفاتی همانند پاکدامنی و امانتداری، موجب بهره‌مندی از زندگی باکرامت در باغ‌های بهشتی قرار داده است.^۳

ب. آثار اجتماعی

یکی از ویژگی‌های احکام عبادی در دین مبین اسلام، هماهنگی آنها با تکالیف اجتماعی است. تشریح نماز به جماعت، بیانگر این است که نماز که در صدر عبادات است؛ با حضور اجتماعی هم‌آغوش و همراه است. به دلیل همین رابطه وثیق نماز با تکالیف اجتماعی است که قرآن به مسلمانان تعلیم می‌دهد در صحنه نبرد نیز نماز را با کیفیت خاص خود انجام دهند؛ در حالی که سلاح و ابزار دفاعی را به همراه داشته باشند^۴ و همراه فرمان به نماز، امر به معروف، نهی از منکر و صبر را یادآور می‌شود.^۵ در راستای همین نظام هماهنگ است که بعد از انجام نماز جمعه، به متفرق شدن مردم در زمین و مشغول شدن به کارهای روزانه برای به دست آوردن فضل خداوند توصیه نموده است و منظور از طلب فضل الهی بعد از نماز جمعه در گستره عام خویش می‌تواند کسب روزی، عیادت مریض، تلاش در برآوردن حاجت مسلمان، دیدار برادران دینی، حضور در

۱. هود: ۱۱۹.

۲. مؤمنون: ۱۱.

۳. ر.ک: معارج: ۳۵ - ۲۲.

۴. نساء: ۱۰۲.

۵. لقمان: ۱۷.

مجلس علم و مانند آن بوده باشد.^۱

۱. استقامت

امام صادق علیه السلام فرموده است: «هر وقت امری و پیشامدی، امام علی علیه السلام را به وحشت می انداخت، بر می خاست و به نماز می ایستاد و می فرمود: اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاةِ؛ از صبر و نماز کمک بگیرید».^۲ همچنین در روایت دیگری فرموده است:

مَا يَمْنَعُ أَحَدَكُمْ إِذَا دَخَلَ عَلَيْهِ غَمٌّ مِنْ غَمُومِ الدُّنْيَا أَنْ يَتَوَضَّأَ ثُمَّ يَدْخُلَ الْمَسْجِدَ فَيُرْكَعَ رَكَعَتَيْنِ يَدْعُو اللَّهَ فِيهِمَا أَمَا سَمِعْتَ اللَّهَ يَقُولُ وَ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاةِ؛^۳ برای شما چه مانعی است هنگامی که با غمی از غم های دنیا روبه رو می شوید، وضو بگیرید به مسجد بروید، دو رکعت نماز بخوانید و در آن دعا کنید؟ آیا نشنیده اید خداوند دستور داده است از صبر و نماز استعانت جوئید.

۲. اتحاد

نماز، جلوه زیبای همبستگی صفوف مؤمنان است. نمازگزار در قرائت سوره حمد، مؤمنان را در کنار خویش می بیند و در نیایش با خدای یکتا می گوید تنها تو را می پرستیم و تنها از تو یاری می جوئیم. ما را به راه راست هدایت کن^۴ و در پایان نماز به همه بندگان صالح سلام می فرستد^۵ تا به این وسیله ارادت قلبی خود را تقدیم آنان کند؛ این در حالی است که به نماز جماعت تأکید فراوان شده و در هر جمعه، به نماز جمعه دعوت شده است که یکی از فلسفه های آن افزون بر اظهار بندگی، اتحاد برای انجام کارهای نیک است. امام رضا علیه السلام در فلسفه نماز جماعت فرموده است: «در سایه جماعت و حضور مردم در کنار یکدیگر، مساعدت بر نیکی و تقوا و منزجر شدن از بسیاری از معاصی خداوند تحقق می یابد».^۶

۳. آثار سیاسی

یکی از مسائل مهمی که برای هر مسلمان لازم است، شناخت جامعه، فرصت ها، تهدیدها و

۱. سید محمدحسین طباطبایی؛ تفسیر المیزان؛ ج ۱۹، ص ۲۷۴.

۲. محمد بن یعقوب کلینی؛ فروع کافی؛ ج ۳، ص ۴۸۰.

۳. همان.

۴. فاتحه: ۵ و ۶.

۵. السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ.

۶. محمد بن علی صدوق؛ عیون أخبار الرضا علیه السلام؛ ج ۲، ص ۱۰۹.

سیاست‌های جهانی است؛ زیرا به فرموده امام صادق علیه السلام اشتباهات، بر فرد آگاه به زمان خویش هجوم نمی‌آورد.^۱ یکی از آثار نماز که در نماز جمعه و خطبه‌های آن جلوه زیبایی یافته است، آگاهی مؤمنان به این مسائل است. البته نماز جمعه در گستره مختلف خود بحثی مستقل لازم دارد، ولی در این باره تنها حدیث امام رضا علیه السلام را یادآور می‌شویم که فرمود:

خطبه نماز جمعه به این جهت است که نماز جمعه، محل اجتماع همگان است و خدا خواسته است تا امام وسیله و فرصتی برای اندرز دادن به مردم و برانگیختن آنان به اطاعت و بیم دادن از معصیت در اختیار داشته باشد و نیز آنها را از آنچه مصلحت دین و دنیایشان است، آگاه سازد و اخبار و حوادث مهمی که از نقاط مختلف به او می‌رسد و در سود و زیان و سرنوشت آنها مؤثر است، به اطلاع‌شان برساند.^۲

فهرست منابع

۱. ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی؛ تحف العقول؛ قم: نشر جامعه مدرسین، ۱۳۶۳ ش.
۲. ابن‌طاووس، علی بن موسی؛ فلاح السائل؛ قم: بوستان کتاب، ۱۴۰۶ق.
۳. حرّ عاملی، محمد ابن الحسن؛ تفصیل وسائل الشیعه؛ چاپ اول، قم: تحقیق مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.
۴. شریف الرضی، محمد بن حسین؛ نهج البلاغه؛ ترجمه عبدالحمید آیتی؛ تهران: نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
۵. صدوق، محمد بن علی؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام؛ تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸.
۶. طباطبایی، سید محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ قم: منشورات جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیه، ۱۴۱۷ق.
۷. طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان؛ تحقیق هاشم رسولی محلاتی و فضل‌الله یزدی طباطبایی؛ بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۰۸ق.
۸. قمی، عباس؛ الانوار البهیة؛ ترجمه محمد اشتهاردی؛ قم: نشر ناصر، ۱۳۸۰.
۹. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تصحیح علی‌اکبر غفاری؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ ش.
۱۰. یزدی، سید محمد کاظم؛ العروة الوثقی؛ قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۱۹ق.

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۱، ص ۲۷.

۲. محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۷، ص ۳۴۴.